

KONFERANSLAR:

ETİ TANRI TASVİRLERİ İLE TANRI ADLARI *

Prof. Dr. H. G. GÜTERBOCK (Ankara)

Arslan postlu ve eli topuzlu bir adamı tasvir eden Grek yahut Romalı bir heykel gördüğümüz vakit, onun Herakles'in tasviri olduğunu hemen biliriz; Mısır'da güneş kursu ile birlikte bir şahin yahut şahin başlı bir tanrı bulursak onun bir Horus olduğunu o anda anlarız; İki Nehir diyarının (Mezopotamyanın) birçok tanrısının da sembollerıyla kutsal hayvanlarını, henüz hepsinin ne olduğu tesbit edilmediği halde, tanıyoruz. Eti tanrılarını buna benzer bir tarzda tesbit edebilir miyiz? Biliyoruz ki muayyen, sabit tasvir tiplerinin teşekkülü başka milletlerde uzunca bir inkişafın neticesidir. O halde bu, Etiler'de de, bitmemiş bir tekâmül olabilir. Biz burada, mevcut vasıtalarla incelememizi elden geldiği kadar ileri sürmeğe çalışacağız.

Yazılıkaya'daki tanrılar alayını¹ temaşa edince görürüz ki

* Bu Konferans, Türk Tarih Kurumunun 4 Nisan 1942 tarihli ilmi toplantısında verilmiştir.

¹ Yazılıkaya kaya kabartmaları şimdi, Bittel, Naumann ve Otto'nun: Yazılıkaya, Architektur, Felsbilder, Inschriften und Kleinfunde - 61. Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orientgesellschaft (aşağıda şu şekilde kısaltılmıştır: WVDOG 61) adlı büyük eserlerinde mutalâa edilmektedir. Bütün teferuat için, Bittel'in S. 50 ve dev. daki mufassal izahatına müracaat. Hiyeroglifler Levh. 32-35 te resim olarak çizilmiştir. Kabartmalar, numaralarına göre zikredilir; bunlar, WVDOG 61 de şu eski neşriyattakilerin aynıdır: Die Felsbilder von Yazılıkaya (İstanbul Forschungen 5).

Bu makalede kullanılmış olan diğer kısaltmalar şunlardır:

APAWI = Bittel und Güterbock, Boğazköy (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1935, No. 1).

AU = Sommer, Die Aḥḥijavā - Urkunden (Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Neue Folge 6, 1932).

Bo = Boğazköy tabletleri envanter numaraları.

HAB = Sommer und Falkenstein, Die hethitisch - akkadische Bilingue des Ḫattusili I. (Labarna II.) (Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Neue Folge 16, 1938).

her şekil bittabi bir tanrıyı tasvir etmektedir; şekillerin kıyafetlerinde yahut silâhlarında görebildiğimiz farklar, herhalde tesadüf eseri değildir, ve her şeklin, yanındaki yazıdan başka bir de tasvir edilişi ile karakterlendirilmiş olmasını bekleyebiliriz. Yazılıkaya'daki hiyeroglif yazılar iyi muhafaza edilmiş olsalardı, ve bu yazıyı tamamen anlasaydık, tıpkı Eti rahibinin yapmış olacağı gibi biz de Yazılıkaya'daki tanrıların adlarını düpedüz okuyabilecektik.

Bu iki temel şart yerine gelmemiş olduğundan, tasvirlerin hangi Eti tanrılarına ait olduklarını meydana çıkarmak için başka çarelere başvurmalıyız.

Şekle katılmış yazı, bir yerde, maksada erişmemiz için doğrudan doğruya bize yardım ediyor; çünkü bu yazı iyi muhafaza edilmiş olduğu gibi tanınmış işaretlerden tereküp etmektedir: bu, kadın sırasının ilk tasvirinde, yâni Yazılıkayanın baş kadın tanrısında (No. 43) dır. Yazıdaki üç işareti *he-pa-tu* diye okumak gerektir; bu da, Hurri panteon'unun başlıca kadın tanrısının adıdır; bu tanrıya Etilerde de çok tazim edilmekte, Arinna şehrinin güneş tanrısı olan en yüksek Eti kadın tanrısı ile aynı telâkki edilmekle beraber, çok defa da bu tanrının yanında müstakil bir kadın tanrı olarak görülmektedir². Eti başşehrinin kaya tapınağındaki bu baş kadın tanrının bir Hurri adı taşıdığı göze çarp-

- HHM = Gelb, Hittite Hieroglyphic Monuments (The University of Chicago, Oriental Institute Publications, Vol. 45).
 JHH = Hrozny, Inscriptions Hittites Hiéroglyphiques (Monografie Archivu Orientalniho, Prag).
 KBo = Keilschrifttexte aus Boghazköi (WVDOG 30 ve 36).
 KUB = Keilschrifturkunden aus Boghazköi (Staatliche Museen zu Berlin, Vorderasiatische Abteilung).
 RHA = Revue Hittite et Asianique.
 SBo = Güterbock, Siegel aus Bogazköy, I. (Archiv für Orientforschung, Beiheft 5); II. (aynı yerde çıkacaktır; Beiheft 7).
 VAT = Berlin müzesindeki tabletlerin envanter numaraları.
 ZA = Zeitschrift für Assyriologie.
 Bossert = Bossert, Altanatolien, Berlin 1942. Resim numaralarına göre zikredilmiştir (Sonradan ilâve).
 Götze = Götze, Kleinasien (Handbuch der Altertumswissenschaft, Kulturgeschichte des alten Orients, III, 1).
 Staatsverträge = Friedrich, Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache. I. (Mitteilungen der Vorderasiatisch - Aegyptischen Gesellschaft, 31, 1), II. (aynı yerde 34, 1).

² Götze, S. 124, 129.

maktadır; bunu izah için, ancak, birçok Hurri din metinleriyle tevsik olunduğu gibi, yeni devlette Hurri'lerin kültür tesirine işaret edebiliriz. Biz burada kadın tanrının Hurri adı taşıdığı üzerinde ayrıca duruyoruz. Çünkü bu nokta daha ilerdeki araştırmalarımız için önemlidir. Kıyafeti üzerinde tafsilât vermemize lüzum yoktur; bu kıyafet çok kere tasvir edilmiştir. Kadın tanrının ayrıca bir remzi yoktur; arslan yahut pars olması mümkün olan bir hayvanın üzerinde durmaktadır; biz bu hayvanı kadın tanrının kutsal hayvanı olarak görebiliriz. Halbuki tanrının yanında duran ve onun gövdesiyle yarı yarıya örtülen sivri tanrı külâhli boğa, karşı taraftaki baş erkek tanrının yanındaki boğa ile beraberdir; bu iki boğayı ileride tanıyacağız.

Başka hallerde bir tanrının kim olduğu tasvirinin kendinden yahut hiyeroglif işaretinin şekil karakterinden anlaşılmaktadır. 35 numaralı şekil, kanatlı bir tanrıyı tasvir ediyor; tanrının sivri külâhının üst kısmında bir nevi hilâl ancak sezilebiliyor; ve bu şeklin gene hilâl biçiminde bir yazı işareti var. Onun için bu şekli ay tanrısı olarak kabul edebileceğiz. Hilâl biçimindeki hiyeroglif daha sonraki hiyeroglif kitabelerinde tanrı adı olarak ve çok kere bazı araştırmacıların Harana (yahut buna benzer) okudukları bir şehir adıyla birlikte geçiyor; bu doğru ise, meşhur Harran ay tanrısı, hiyeroglif kitabelerinde de tesbit edilmiş olur³. Aynı kanatlı şekle, aynı işaretle birlikte, Boğazköyde bulunmuş olan bir mühür baskısında da raslıyoruz⁴; fakat burada tanrı bir arslanın üstünde durmaktadır. Sivri külâhında hilâl bulunan tanrı bir de Kargamış kabartmalarının birinde, yatan bir arslanın üstünde duruyor⁵. Bu müşahedelerden öğrendiklerimiz şunlardır: 1 - Yazılıkayada kutsal hayvan bazan tasvir edilmemiştir, 2 - Arslan, muhtelif tanrılarla birlikte bulunuyor. Tesbit ettiğimiz bu iki noktanın araştırmalarımız için önemi vardır.

Ay tanrısının gerisinde, uzun cübbeli ve yarım yuvarlak külâhli, elinde ucu eğri bir asa bulunan, yâni tıpkı kırallar gibi

³ Gelb. Hittite Hieroglyphs II, S. 26; Hrozy, IHH, S. 393, Not 7; Meriggi, Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft 39, 1, S. 119. Tanrı hakkında belgeler: Meriggi, aynı yerde, S. 173, ile RHA IV, S. 95, No. 401.

⁴ APAW I, Levh. 28,2 ile Levh. 31, 12; SBo II, No. 102; Bossert 697.

⁵ Herzfeld, Archäologische Mitteilungen aus Iran, II, Levh. VII; Bossert 857; ash, Ankarada Bedestanda.

gösterilmiş bir tasvir vardır; onun içindir ki bu şekil hakkında çoğu zaman, tanrılaşmış, yâni ölmüş bir kiral denmiştir; zira çivi yazısı metinlerinden öğreniyoruz ki, Etiler bir kiralın ölümünden “o tanrı oluyor,, diye bahsederler, ölmüş kırallar ise tanrılar gibi tazim edilirler. Fakat şeklin yazısı hiyeroglif olarak yazılmış kiral adları hakkında bildiklerimize hiç uymadıktan ⁶ başka, şeklin başının üst tarafında kanatlı güneş kursunu görüyoruz; bilindiği gibi, güneş kursu vakıa kiral tasvirlerinde ad kartuşunun üst kısmı olarak görülür, ama hiçbir zaman tasvirin kendi başı üzerinde görülmez. Bilhassa hilâle güneş kursunun yanyana oluşu o kadar göze çarpmaktadır ki, insan yanyanalığa bir mâna vermek istiyor; bahusus ki Malatyada her iki tanrı aynı tarzda arka arkaya duruyorlar ⁷. Onun için, insan Yazılıkaya No. 34 şeklini daha ziyade güneş tanrısı olarak kabule meylediyor. Ay tanrısının, her iki tasvirde, güneş tanrısının önünde yürümesi, ay tanrısı güneş tanrısının babasıdır diyen Babilonya görüşüne uygundur; güneş tanrısı ile kiral tasvirleri arasında kıyafet bakımından görülen uygunluk belki, zaten “benim güneşim,, unvanını taşıyan kiralın, güneş tanrısı tarafından giyilen kıyafetin aynı giymesi ile izah edilebilir. No. 34 ü bir güneş tanrısı olarak tefsir etmemizin bir tasdikini Tarsus'tan iki dilli bir silindir mühür izi verir gibi görünmektedir ⁸; bunda, çivi yazısı ile yazılmış bir

⁶ Karşılaştırınız: Kiral hiyeroglifleri levhasıyla, SBo I, S. 61. SBo I, No. 85-89 daki rozet Kiral adı değildir; üstelik, Yazılıkaya 34 deki işaretten şekil bakımından farklıdır.

⁷ Cavaignac, Le problème hittite, Levh. V, Şekil 12; buna ilâve olarak, S. 200 deki «dieu-Lune et dieu-Soleil» şeklindeki izah; Bossert 771. Aslı, Ankarada Bedestanda. 5 numaralı notta zikredilen Kargamış kabartmasındaki ikinci tanrıda, aslının yeniden gözden geçirilmesi neticesinde, başta kanatlı güneşin izleri, bilhassa külâhın arka tarafında, solda «Uraeus» nevinden «volüt» ün bulunduğunu sanıyorum. Böylece bu kabartma, Yazılıkaya No. 34-35 ile Malatya tasvirleri yanında yer almış olur. Kanatlı güneşin izleri ile, burada güneş remzi olarak tefsir edilen hiyeroglif, Bossert 857 deki resimde açıkca görülmektedir (sonradan ilâve).

⁸ Goldman, American Journal of Archaeology 44, S. 76, Şekil 33. Çivi yazısı şöyledir: m. D UTU. LÚ [...t] i, boşluğun büyüklüğü tesbit edilememektedir. Belki hiç bir şey noksan değildir ve isim şöyle okunmalıdır: m. D UTU. LÚ - ti = m. D. UTU - ziti (karşılaştırınız: Sommer, AU, S. 373, Not 1 ile m. D UTU. LÚ - is KUB XXXI 59 II 3). Yazının nizamı hakkında, başka mühürlerden bildiklerimize istinaden diyebiliriz ki, resim yazının metni, ortadan yukarıda başlamaktadır (Fazla tafsilât için: SBo II, S. 42).

şahıs adı vardır ki güneş tanrısının adıyla başlamaktadır; hiyeroglif metni ise Yazılıkaya No. 34 te tanrıyı tesbit işaretinden sonra gelen ve bir yıldızı andıran, fakat bir şakuli orta çizgi ile bir uzunca ve iki kısaca çapraz çizgiden ibaret olan işaretin aynı ile başlamaktadır. Demek ki bu işaret, “güneş,, , “güneş tanrısı,, nın ideogramı olabilir. Altındaki hilâl biçimli işarete gelince, bu hususta şu hatırlanabilir ki başka bir tanrıda da asıl ad ideogramı ile bu hilâl biçimli işaretin bir terkibi görülüyor⁹ ve Babilonyada güneş sembolü çok kere hilâlle bir araya getirilmektedir¹⁰. Tefsirimizin başka bir teyidini belki, başka tarafça neşri derdest olan bir heykel tasviri metninden beklemek gerektir¹¹.

Başında kanatlı güneş bulunan tasvirler, Yazılıkaya ile Malatya'nın dışında başka yerlerde de vardır¹². Her ikisine en yaklaşanı Metropolitan Museum'un bir silindir mührüdür; bunda yüzleri birbirine doğru çevrilmiş iki şahıs vardır; önce bir tapma sahnesi karşısında olduğumuzu düşünüyoruz; mamafih her ikisi de tanrı tasviri olabilir. Tell Ahmar stelleri üzerinde fırtına tanrısı temsil edilmiştir; bu, tanrının ellerindeki şimşek ve balta ile üstünde durduğu boğadan anlaşılmaktadır. Ama şuna dikkat etmek gerektir ki, burada kanatlı güneş başa oturmıyor, tasvirin

⁹ SBo I, No. 38 - 41, ilâveten S. 21, Not 69 la birlikte; Bossert 708-709.

¹⁰ Prinz, Altorientalische Symbolik, S. 57 ve dev.

¹¹ Bo 2383 III 5. Tasvir metinlerini C. G. von Brandenstein çıkartacak ve işliyecektir. Bir güneş remzi için, belki kanatlı güneş için bir kelime bahse mevzudur ki bunu Sommer, ZA 46, S. 27, Not 4 te, Walther'in bir karşılaştırmasına dayanarak *kal* (?) *ma-ra* diye okumaktadır. KBo II 1 II 12 dev.'de deniyor ki, böyle bir tanesi Güneş tanrısının huvası taşı üzerinde bulunmaktadır, aynı metnin, Kol. IV 5 inde, aynı kelime, Sanatiya şehrinin kadın olarak gösterilmiş güneş tanrıçasının tasviriyle alâkalı olarak geçmektedir. Güneş remzi olarak tefsir bu iki yerden çıkmaktadır. Sade, yuvarlak bir kurs olan *sittar*'dan (Sommer, ZA 46, S. 7 dev.) bu, farklıdır.

¹² Bunlar, Bittel tarafından, WVDOG 61, S. 68 de toplanmıştır: Metropolitan Museum'un mührü (Ward, Seal Cylinders of Western Asia, S. 267, Şekil 794) Bittel'de, Şekil 20; Tell Ahmar stellerinin ikisi (Syria 10, Levh. 28 ile 32; Thureau-Dangin et Dunand, Til Barsip, Levh. I, III ile VII) Moortgat'ta da: Die bildende Kunst des alten Orients und die Bergvölker, Levh. 46-47; Kargamıştan kabartma (Bedestanda), Woolley, Carchemish II, Levh. A 17 a; Hacı Bebekli (Hacı Bekli): Garstang, The Hittite Empire, S. 308, Şekil 45, Liverpool Annals 4, S. 126 dev.; Bittel, Şekil 21; Bossert 817. Aslı, Adana müzesinde.

üst kısmında muallakta duruyor. Kargamış'tan bir kabartma önemlidir: bunda kanatlı güneş, bir tanrının başına bitişik olarak duruyor. Kanatlı güneşin altında iki tanrı adı bulunuyor: biri tanrının başının önünde, öteki arkasında. Mevkiinden ötürü tanrı tasvirine ait olan önündeki ad, bir fırtına tanrısının W biçiminde tanınmış sembolüdür (bakınız: aşağıda, not 32); başın gerisindeki işaret Yazılıkaya No. 34 ün daha muahhar bir şekli olsa gerek ^{12 a} Kitabenin metninde her ikisi bir defa daha yanyana görünmektedir. Bu, herhalde, kabartmanın üzerinde her iki tanrı: kanatlı bir kurs olarak güneş ve bir erkek olarak fırtına tanrısı, temsil edilmiş demektir. Bu da, Tell Ahmar kabartmalarını izah eder. Burada da kanatlı güneşle boğa üzerinde tanrı, ayrı ayrı iki tanrıyı: güneşle fırtına tanrısını temsil ederler. Maraş civarında Hacıbebekli'de bulunan kabartmanın izahı daha güçtür: bunda, güneş kursu Yazılıkaya'daki tanrıda olduğu gibi, doğrudan doğruya başın üstüne oturuyor; fakat tanrının kendisi, remizleri ile, hem Yazılıkaya, hem de şimdi mütalâa edilen fırtına tanrısı tasvirlerinden ayrılıyor. Biraz sonra, Hacıbebekli tanrısının "kırların koruyucu tanrısı,, olmasını mümkün olarak ileri süren bir tefsir denemesini tanıyacağız. Böylece, kanatlı güneşi, yalnız güneş tanrısının başında ve onun mümessili olarak değil, bir de büsbütün başka bir tanrının başında buluyorsak, unutmamalıyız ki Hacıbebekli stel'i daha sonra bir zamandan, tiplerin birbirine karışmasının mümkün olduğu bir zamandandır, ve onun tefsiri, Yazılıkaya No. 34 bir kıral olarak izah edilse de, gene zordur ¹³.

Tanrı tasvirlerinin hangi tanrılara ait olduklarını tesbit için önemli bir yardımcı vasıtayı: tasvirleri anlatan metinleri, zikrettik. Bunlarda, muhtelif tanrılarının muhtelif tapınak ve şehirlerde bulunan kült tasvirleri anlatılmakta, aynı zamanda bu tanrılar şerefine yapılan törenler, bu hususta verilmesi lâzımgelen kurbanlarla birlikte, kaydedilmektedir. Misal olarak burada, Yazılıkayadaki başka bir tanrı tasvirinin tesbitine yarayan, bu neviden bir metni veri-

^{12 a} Bu daha muahhar resim şekli için belgeler: Meriggi, RHA IV, S. 84, No. 155, 4-9 Şekil; Hrozny, IHH, S. 184, Not 3.

¹³ Garstang, The Hittite Empire, S. 308, kralı olduğu iddia olunan güneş kursu ile yalnız tanrılarda görülen hayvan üzerinde ayakta durma arasındaki tenakuzu görmüşse de, o zamanki vasıtaların kifayetsizliğinden dolayı müşkülü halledememiştir.

yoruz¹⁴: “Tanrı Sulikatte, ki Tamarmara şehrinin tanrısıdır, işte onun heykeli gümüştedir. Fakat bir erkek şeklinde yapılmıştır. Ve ağaçtan bir arslanın üzerinde durmaktadır. Ve sağ elinde gümüşten bir kılıç (yahut kama), sol elinde bir adamın kafasını tutmaktadır,,^{14a} .

Bu anlatışa, Yazılıkaya No. 30 kabartması: sağ elinde eğri kılınç bulunan bir adam, uyuyor. Hieroglif olarak, yukarı kaldırılmış sol elinin üstünde bir insan başı bulunuyor. Yazılıkayada hieroglifin serbestçe elin üstünde durması, metinde ise kafanın elde tutulması, sadece, hieroglifin yuvarlak plâstikte şekle bağlı olması lâzımgelmesiyle izah edilir: başka birtakım heykel tasviri metni tanıyacağız ki, bunlara göre, ancak yazı işareti olabilecek eşya, elde tutulmaktadır. Tanrının, metinde üzerinde bulunduğu arslanın Yazılıkayada temsil olunmamasının bir benzeri, biraz önce yukarıda bahsettiğimiz ay tanrısında (No.35) arslanın bulunmamasındadır. Yazılıkayada hayvanların, yalnız şimal tarafındaki cephede bulunan başlıca tanrılarla beraber olması, belli ki kasdendir.

Başka bir heykel tasviri metninden¹⁵, Etilerin en yüksek tanrısı olan göğün fırtına tanrısını tanıyoruz. Bundan, onun erkek tasvirleri olarak gösterilen iki dağ üzerinde durduğunu öğreniyoruz. Yazılıkayada erkek tanrılarının sırası başında bulunan (No.42) ve işgal ettiği yerden ötürü baş tanrı olması lâzımgelen tanrı, gerçekte, iki insan vücudu üzerinde, kıyafetleri, pula benzer resimli etekliği ile dağ tanrıları olarak karakterlendirilen iki insan vücudu üzerinde, duruyor. Dağ tanrısı tasvirlerine, Yazılıkaya'nın başka yerlerinde de fırtına tanrısının peyki olarak değil, müstakil tanrı olarak raslamaktayız¹⁶. Metinlerde de dağ tanrıları müs-

¹⁴ KUB XXX 37 ile Duplikat'ı: KUB XII 36; Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 76, S. 38 dev.; WVDOG 61, S. 64 dev.

^{14a} . Protoeti-Eti Bilinguis'i: KUB II 2, Etice III 38 satırında, U. GUR İdeogram'ını (izlere ve yere dayanılarak; Friedrich, Kleinasiatiscbe Sprachdenkmäler S 4 te okunmamıştır), Protoetice satır 34 teki Sulinkatte'nin mukabili olarak vermektedir. U. GUR, Akatçada, Tanrı Nergal için yazı şekli olarak kullanılmaktadır. Kılınç ile kesilmiş insan kafası, Nergal'in karakterine iyi uymaktadır. Bunun gibi, Bilinguis: KUB XXVIII 6 ay. 1 ile 3, Vurunkatte=Zababa teka-bülünü vermektedir.

¹⁵ Bo 2383 II 8 dev., Otten, WVDOG 61, S. 83.

¹⁶ Yazılıkaya No. 13, 14, 15, 16 a, 17; ilâveten Bittel, WVDOG 61, S. 53 dev.

takil tanrı olarak geçerler: meselâ bir metinde, bir dağ tanrısının tasviri, arslan üstünde duran bir adamın tasviri olarak anlatılmaktadır¹⁷. Onun kültürünü, kiral Dördüncü Tuthaliya tesis etmiştir. Aynı kırıaldan, bir dağ tanrısı şerefine yapılan törenin kaideleri elimizdedir¹⁸; devlet muahedelerinin yemin tanrıları listelerinde kâh muayyen dağlar, kâh genel olarak, âkit memleketlerin dağlarıyla ırmakları çağrılmaktadır¹⁹. Bunun yanında metinler dağ tanrılarını, fırtına tanrısının peykleri olarak da zikrederler: muahedelerde, fırtına tanrısı ile onun tanrı sıfatlı boğaları, Seri ve Hurri ile birlikte zikrolunan dağlar, Namni ile Hazzi'dir²⁰. Başka metinlerde dağ tanrileriyle ırmak ve pınar kadın tanrıları onun peykleri olarak görülmektedir; çok kere de muayyen bir fırtına tanrısına mensup dağların, ırmakların ve pınarların adları bildirilmektedir²¹. Arasına dağ tanrıları, üzerlerinde erkek resimleri bulunan birer topuz olarak, ırmak ve pınar kadın tanrıları ise kadın resmi olarak tasvir edilmektedirler²². Huvasi taşlarına da

¹⁷ KUB VII 24 öy. 1 dev., Otten, WVDOG 61, S. 83. Başka bir dağ tanrısı, aynı metnin ay. 8 inde, başka bir tanesi de Bo 2318 II 6 dev. da (SBo I, S. 40).

¹⁸ KUB XXV 18, Piskurunuva dağları için. Bu aynı dağlar için kurban ve saire meselâ: KBo II 17 öy. 7; KUB XXV 6 V 2 de.

¹⁹ Muayyen dağlar: Nuhassi'den Tette ile muahede (Weidner, Boghazköi-Studien 8, S. 68 dev.) IV 36 dev.: Amurru'dan Aziru ile: (Weidner, S. 74 dev.) ay. 3 dev.; Amurru'dan Duppi-Teşup ile (Friedrich, Staatsverträge I, S. 22 dev.) IV 11 dev.; Vilusa'dan Alaksandus ile: (Friedrich II, S. 80 dev.) IV 24.—Umumî olarak dağlar (bazan da pınarlarla ırmaklar) şu muahedelerde: Mattivaza (Weidner No. 1, S. 30 dev.), ay. 53 ile 58; (Weidner No. 2, S. 50 dev.), ay. 24 ve 43; Tette (Weidner S. 68 dev.), IV 44; Aziru (Weidner S. 74 dev.), ay. 9; Ramses (yalnız mısırca telifinde muhafaza olunmuştur: Roeder, Der Alte Orient 20, S. 44); Manapa-Dattas (Friedrich II, S. 16 dev.), IV 26; Alaksandus (Friedrich II, S. 80 dev.), IV 25; Hukkanas (Friedrich II, S. 112 dev.), I 58; Ulmi-Teşup (KBo IV 10), ay. 4. Muhtelif memleketlerin tanrı olarak alınan dağ ve ırmakları KUB VI 45 ve 46 da da.

²⁰ Mattivaza (Weidner No. 1, S. 28 dev.), ay. 41; (Weidner No. 2, S. 48 f.) ay. 12; Tette (Weidner, S. 66 dev.) IV 10; Alaksandus (Friedrich II, S. 78 dev.), IV 8.

²¹ KBo II 7 ay. 24 dev.: «Mammananta şehri: Fırtına tanrısı, Arnuvanta dağları, Harranassa dağları, beyaz dağlar, Sikassika ırmağı, Dupsa pınarı, Kummayanni pınarı, Sivana pınarı, Hashanari pınarı, Halvanna pınarı». Buna benzer olarak: aynı metinde öy. 6 ile ay. 10.

²² KBo II 13 öy. 21 dev. bir önceki notta zikredilen KBo II 7 ye muvazi uzunca bir metinde şöyle demektedir: «Mamnanta şehri: Fırtına tanrısı demir

dağ ve pınar diye tapılır; bir metin, bunların yerine topuzlar ve heykeller konduğunu bildiriyor²³. Topuzların kült eşyası olarak kullanılması münasebetiyle, Arinna'nın güneş kadın tanrısına ait

boğa (olarak); Arnuvanda dağları topuz (olarak), üzerine demirden bir tasvir, yapılır; Harranassa dağları topuz (olarak), üzerine demirden bir tasvir, (ve) beyaz dağlar topuz (olarak), üzerine demirden bir tasvir, yapılır; Sigassiga ırmağı bir kızın tasviri (olarak), Dupsa pınarı, Kummayanni pınarı, Sivana pınarı, Hashanari pınarı, Halvanna pınarı, demirden kız tasvirleri (olarak), (onlar) yapılır». GİŞ TUKUL ki, umumî olarak «silâh» mânasında, hattâ «edevat» mânasında da kullanılır (Sommer, HAB, S. 120 dev.), muayyen bir silâhı kasetmesi gereken burada aldığımız metinlerde «topuz» mânasına kullanılmaktadır (karşılaştırınız: Not 30 ve AU, S. 182).

²³ KBo II 1 den olan aşağıdaki parçalar, bir önceki notta tercümesi verilmiş olan metne göre anlaşılmaktadır; şunu da kaydedelim ki burada kelime kelime bir tercüme vermiyoruz, zira böyle yaptığımız takdirde, gayet kısa ifadeli olan metnin anlayışını kolaylaştırmış olmayız; biz burada mânayı vermekteyiz ki, böyle tercüme, zarurî olarak, serbest olacaktır. Kol. III 13 dev: «Harruvata (?) şehrinde Saluvanta dağlarının huvasi taşı, ta eskidenberi mevcut; Majeste, güneş ve ay «blem» leriyle süslenmiş bir topuz ki bunun üzerinde yürüyen bir adamın 1 sekan büyüklüğünde demirden bir tasvir konmuştur, Saluvanta dağlarının (tasviri) olarak yapmıştır». — Buna tekabül etmek üzere Kol. III 26 dev., 34 dev. (tamamlanmış). — Kol. II, 32 dev.: «Harsalassa (?) şehrinde fırtına tanrısının huvasi taşı, tunçtan bir vaksur kabı ve bir huvasi taşı, Hapuriyatas pınarının (kült objesi olarak) ta eskidenberi mevcuttu. Majeste (fırtına tanrısının kült tasviri olarak) 1 sekanlık demirden bir boğa ve H. pınarının (kült tasviri olarak) demirden oturan bir kadının tasvirini yapmıştır». Buna dayanarak, Kol. II 9 dev. faslını da şöylece anlıyoruz: «Suruva'nın fırtına tanrısı: Eskiden 1 huvasi taşı (fırtına tanrısının kendisinin), güneş tanrısının 1 huvasi taşı, Auvara (?) dağlarının 1 huvasi taşı (ve) Sinarası pınarının 1 huvasi taşı vardı; (bunlar) 4 tanrı (ederler). Majeste 1 sekanlık demirden bir boğa (fırtına tanrısının kült tasviri olarak), üzerine gümüşten bir kalmara (okunması ve mânası hakkında, bakınız: Not 11) konmuş olan, 1 gümüşten güneş tanrısının huvasi taşı, güneş ve ay amblemleriyle süslenmiş 1 topuz, üzerine 1 sekanlık, yürüyen bir adamın demirden bir tasviri (dağ tanrısı olarak) (ve) oturan bir kadının demirden 1 tasviri, 1 avuç dolusu (büyüklüğünde) (pınar tanrıcısı olarak), (ki bunlar) 4 tanrı (ederler), yapmıştır». — Buna uygun olarak, zor olan Kol. I 28 dev. parçasında Majestenin yaptığı söylenen 4 tanrı şöyle tevzi olunmak gerekir (teferruat, ve bilhassa, eski hale taalluk eden birinci fasıldaki teferruat, güç anlaşılmaktadır; onun için tam bir tercümeden sarfınazar etmeğe mecbur olduk): 1) Boğa (Sat. 34, fırtına tanrısının kendisi için), 2) güneş ve ay amblemleriyle süslenmiş 1 topuz, üzerinde yürüyen bir erkek tasviri, yani Suvara dağı (Sat. 35-37), 3) yürüyen erkek tasviri (Sat. 37 dev.), 4) oturan kadın tasviri (sat. 39). *sersikan*, yani «üzerinde» kelimesinin bu parçalardaki ilgisi hakkında, Sommer'e (ZA 46, S. 27, Not 3) muarız olarak, KBo II 13 e göre (bir önceki not).

kült eşyası diye zikredilen güneş kursları hatırlatılabilir²⁴.

Sanatta, dağ tanrılarını fırtına tanrısının peykleri olarak Yazılıkayadan başka, Cebelet el Beyda'daki eski stel ve İmamkulundaki kaya kabartması üzerinde görüyoruz; sonuncuda üç dağ tanrısı tasviri, tanrıyı boğa koşulmuş arabasiyle birlikte taşıyor; bir de Hanyeri (Gezbeli) kabartmasında görüyoruz, burada boğa, ön bacaklarını bir dağ tanrısının omuzlarına koymuştur²⁵. (Boğa, aşağıda gösterileceği gibi, fırtına tanrısıdır). Hanyeri'de boğanın arka bacaklarının altında gördüğümüz, kesik mahrut biçimli şekil bir dağ sembolü olsa gerektir; Yazılıkayada 40 ve 41 numaralı tanrılarla 43 ve 44 numaralı arslanlar da bu biçim dağlar üzerinde durmaktadırlar^{25 a}.

İrmak ve pınar kadın tanrıları sanatta tesbit edilmemişlerdir; meğer ki Yazılıkaya kadın tasvirlerinin bazıları ırmak ve pınar kadın tanrıları olsun; fakat burada bütün kadınlar eş olarak temsil edilmiş olduklarından, muayyen bir şekil bu hususta ele alınamaz.

Biraz önce, topuza, fırtına tanrısının refikleri dağların kült eşyası olarak yalnız halde, ayrıca da dağ tanrılarının tasvirleriyle bağlı olarak raslamıştık. Bu bağın nasıl tasavvur edileceği (metinler: "bir topuz, *üstünde* de bir resim yapılmıştır," diyorlar), — kabartma süs olarak mı, yoksa topuzun üzerine ilâve edilmiş heykelcik olarak mı, — açıkça bilinmiyor. Bir kere, bir dağ tanrısı topuzu elinde tutar, görünüyor²⁶. Başka yerlerde fırtına tanrısının kendisi, Yazılıkaya baş tanrısı kabartmasında gördüğümüz gibi, topuzu elinde tutuyor²⁷; mamafih topuzun fırtına tanrısına bu bağlılığı istisnasız değildir. Bir yandan metinler, topuzu başka

²⁴ Sommer, ZA 46, S. 35, KUB XXV 14 I 10 dev. ile Bo 4971 ay. 8 dev. hakkında.

²⁵ Cebelet el Beyda: von Oppenheim, Der Tell Halaf, Levh. 63 a (burada tanrı iki insanın üzerinde durmaktadır; şu var ki bu iki insan dağ tanrısı olarak karakterlendirilmiş değillerdir). — İmamkulu: Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi II, S. 304 dev.; Gelb, HHM No. 27; Bossert 563. — Hanyeri (Gebzeli): Türk Tarih... Dergisi IV, S. 264 dev.; Bittel, Archäologischer Anzeiger 1940, Kolon 560 dev.; Bossert 564.

^{25 a} Bittel, WVDOG 61, S. 79 dev.

²⁶ Bo 2318 II 11, SBo I, S. 40 Not 160 la birlikte; herhalde TUKUL okunuşu, sat. 19 dan ötürü tercih edilmelidir.

²⁷ KBo II 1 II 21 dev.; III 20 dev.

tanrılarda da zikretmektedirler: Zababa onu elinde tutuyor; bir adak metninde de İştar'a topuzları için gümüşten, yahut altından bir kaplama vadolunmaktadır²⁸. Zababa ile İştar muharip tanrılardır; onlarda böyle bir topuz bulunmasını herhalde anlarız. Öte yandan, muayyen bir fırtına tanrısının silâhı olarak bir balta anılmaktadır²⁹ ki bu, muahhar Eti sanatının baltalı fırtına tanrısı kabartmalarını hatırlatır. Yukarda bahsettiğimiz göğün fırtına tanrısı tasvirinde, sağ elindeki cisim, topuz yahut balta için kullanılan malûm Akkad şekilleri yerine, fonetik yazılmış, mânası henüz bilinmiyen bir Eti kelimesiyle anılmaktadır. İnsan bu kelime için, Yazılıkaya kabartmasına bakarak "topuz,, mânasını tesbit etmek ister, fakat bu, yukarıda söylendiğine göre, isbat edilmiş değildir³⁰.

Fırtına tanrısı, sol elinde, heykel tasviri metnine göre, "selâ-

²⁸ Topuzlu Zababa: Bo 2383 II 18; Tanrı hakkında karşılaştırınız: Götze S. 126 (okunuş: Zamama) ile yukarıda not 14 a; Sappina şehrinde İştar'ın topuzları: KUB XV 1 III 37 dev.; İştar'ın muharip tanrıça karakteri hakkında bakınız: Götze, S. 133.

²⁹ Bo 2383 I 20 dev. Karşılaştırınız: Not 56.

³⁰ Fırtına tanrısının tasvir izahındaki kelime GIŞ *hattalla*'dır, bu hususta bakınız: Otten, WVDOG 61, S. 83. Başka kayıtlara şu eserde rastlanılır: S. Alp, Untersuchungen zu den Beamtennamen im hethitischen Festzeremoniell, S. 38: *dai* kelimesi ile S. 40 de *anda uda* kelimesi.— «Topuz» manası tarafını iltizam ettiren keyfiyet, metinde (Not 15 le birlikte) zikredilen tasvir izahının Yazılıkaya No. 42 kabartması ile karşılaştırılmasından başka, bir de láciverd taşından bir GIŞ *hattala*'nın bulunmasıdır (KUB I 17 II 27 dev. Duplikat'ı: KUB II 10 I 23 dev.; sonra, Not 39 da mezkûr, fırtına tanrısına boğa biçimli bir kaptan yapılan içki kurbanı gelmektedir); üstelik, NA4 Determinatif'i ile kelimenin «taş» diye yazılması da vardır (KUB IX 18, 15 dev.). Eğer *hattalla* kelimesi, «vurmak, dövmek» manasına (HAB, S. 99 dev.) gelen *hatta* fiilinden iştikak ettirilecekse, o zaman «balta» manası da mevzuu bahis olabilir, fakat bu imkân KUB IX 18, 15 dev. yüzünden bertaraf edilmektedir, zira burada NA4 *hattala*'nın yanında bir de balta (*HAZINNU*) zikredilmektedir. Sommer'in, HAB S. 132 dev. de GIŞ TUKUL'un fonetik okunuşu olarak bildirilen *hatanti*-ye karşılık, *hattalla*'yı belki şu şekilde sınırlamak mümkün olacaktır: *hattalla* - «topuz» gibi hususî bir manayı haiz, *hatanti* ise, umumî olarak «Silâh, edevat» manasını haiz. Sommer'in gösterdiği metinlere göre, *hatanti* bir kere açık olmiyan GIŞ TUKUL teknik tabirinin mukabili olarak tapu metinlerinde geçmektedir; ondan iştikak ettirilmiş olan *hatantiyala*- «zenaat erbabı» demek olup umumî mânadan muştaktır; GIŞ TUKUL ideogramının bir -i- ile itmam edildiği yerlerde (Götze, Annalen des Mursilis, S. 232, Not. 1; KUB XIX 8 III 26; XXIV 1 III 14), umumî mânada «silâh» da mevzuu bahistir. En son zikredilen yerdeki tanrı determi-

met,,i tutuyor; yâni mânası “selâmet,, olacak olan bir hiyeroglif tutuyor. Bu onun asıl ad hiyeroglifi değildir; çünkü metinler, ellerinde “selâmet,, i tutan birkaç tanrıyı anarlar. Ben, bunun muhtelif tanrıların elleri üstünde bulunan üçgene tekabül ettiğini tahmin ediyorum ³¹. Yazılıkayada fırtına tanrısının yanında izah yazısı olarak, selâmet sembolü değil, öteki tanrılarda gibi kendi ad hiyeroglifi bulunuyor. Fakat hiyeroglif o kadar bozulmuştur ki, başka anıtlarda, meselâ Malatyada, fırtına tanrılarının adı olarak geçen işaretlerden birinin eşi olup olmadığı kesin olarak tesbit edilemiyor ³². Baş kadın tanrının, yukarıda gördüğümüz gibi, Yazılıkayada bir Hurri adı olan Hepatu adını taşımasından, baş tanrının kabartmasından Hurri’lerin Teşup’unu temsil ettiği neticesini çıkarabiliriz ^{32a}.

O zaman, baş tanrı ile baş kadın tanrının yanında duran iki boğa, herhalde fırtına tanrısının kutsal boğaları olan Seri ile Hurri’dır ³³.

Hepatu adından hareket ederek, kadınlar tarafında biricik erkek olup bir arslan yahut pars üzerinde duran tanrıya varmakla bir adım daha ileri atmış oluyoruz. Daha önceleri onun yerinden ve nisbeten küçük olmasından, baş tanrılar çiftinin oğlu olduğu neticesi çıkarılmıştır. Hurri tanrıları arasında Sarrumma, Teşup ile Hepat’ın oğludur ^{33a}. Bu tanrının hiyeroglifi kuşaktan aşağısı

natifi, metnin yerine bakılırsa, bizim metinlerimizin tanrılık topuzlarıyla pek alakadar görülemez. — *hattalla* = GIŞ TUKUL «topuz» tekabülü buna nazaran mümkün, fakat emin değildir.

³¹ SBo I, No. 63, S. 39; S. 46; SBo II, S. 42, Not 159; Hogarth, Hittite Seals, Şekil 114 B.; ilâveten Çelebibag’dan Al. f. 156 mührü (Alacahöyük 1940-41 raporu; Belleten VI, kap yaprağı). Fraktin’deki erkek tanrı (Bossert 552) elinde bir üçgen tutmaktadır.

³² Malatya: HHM No. 45; Delaporte, Les Hittites, S. 293, Şekil 16 (Bossert 778 ve 777); asıllar Bedestanda. Yazılıkayadaki işaretle Malatyadaki işaret ve W şekilli işaret arasında bulunan münasebeti hakkında tafsilat için, bakınız: Bittel, WVDOG 61, S. 84; Bossert W şekilli işareti Santas olarak okumuştur; Meriggi ise onu, RHA IV, S. 97 dev., Tarhunts olarak okumaya meylediyor. Fakat şunu hatırlatmak gerektir ki, Luvi tanrıları Santa ile Tarhu(nts) fırtına tanrıları degillerdir.

^{32a} Karşılaştırınız: Bittel, WVDOG 61, S. 91.

³³ Seri ile Hurri için, bakınız: Götze, S. 121, 123, 133 dev., bunların menşelerinin hurri olması hakkında, bakınız: Götze, S. 133, Not 3.

^{33a} Götze, S. 134; S. 124, Not 9.

bir insan gövdesi olan ve üst kısmında dört çizgi bulunan bir şekildir. Dört çizgi *me* hecesi yahut yalnız *m* sesidir, meselâ *mu* işareti, içine yahut altına dört çizgi konmuş *u* işaretinden ibarettir. Onun için buradaki dört çizgi, Sarrumma adının sonundaki *m* ile ilgili görülebilir. Daha sonraki hiyeroglif kitabelerinde, tanrı sembolüne *-ma* fonetik komplemanı ilave olunuyor ki bunun da Sarrumma kelimesinin son hecesi olması muhtemeldir; o zamanlar dört çizgi, telâffuzun kâfi bir ifadesi telâkki edilmemiş olacaktır³⁴. Ben onun için, bir çokları tarafından kabul edilen Dadamima okunuşu yerine, bu tanrı ideogramı için —tamamen emin olmamakla beraber— tercihan Sarrumma okunuşunu teklif etmek isterim. Bu fikri şu nokta bir dereceye kadar kuvvetlendirmektedir: yazısının karakterine bakılırsa büyük devlet devrine sokulması gereken Halep kitabesinde³⁵, hükümdar adı olarak üç işaretten teşekkül eden bir gurup görülüyor: birinci işaret bozulmuştur, ikinci *mi* dir, üçüncüsü bizim buradaki tanrı sembolüdür. O halde bu gurup *x-mi-sarrumma* olsa gerek. Gerçekten de Halep kiralı olarak Tal-mi-Sarrumma'yı biliyoruz; Telepinu'nun oğlu, Suppiluliuma'nın torunu olan bu kiral, amcası Mursili tarafından tahta oturtulmuştur³⁶. No. 44 ün aynı bir tanrı, hiyeroglif göre, No. 81 de kolunu, muhafaza edici bir şekilde, kiral Tuthaliya'nın boynu etrafına dolayan tanrıdır; o halde, bu tanrı da Sarrumma adlı tanrı olsa gerek³⁷.

Demek oluyor ki hiyeroglifler (*he-pa-tu*), besbelli remizler (ay, güneş), heykel tasvirleri (Sulikatte, Teşup), çivi yazısı metinleriyle hiyerogliflerin terkibi (Sarrumma) sayesinde Yazılıkayada altı tanrıyı az çok ihtimaliyetle tesbit etmiş oluyoruz. Daha ileriye erişmek

³⁴ Belgeler: Meriggi, RHA IV, S. 80, No. 71 ve 72. 71 ve 72 numaralı işaretlerin eş telâkki olunması herhalde doğru olsa gerek. Bossert'in (Archiv für Orientforschung 8, S. 304 dev.; 10, S. 283 dev., Not 2 de dahil) Dadamima diye okunması hakkında ileri sürdüğü deliller üzerinde mufassal bir münakaşayı, başka bir yerde arzetmekteyim (SBo II, S. 20 dev.).

³⁵ HHM No. 2; SBo II, S. 22 dev.

³⁶ Götze, Annalen des Mursilis, S. 124 dev., 15; S. 248; Weidner, Boghazköi-Studien 8, S. 80, Not 2.

³⁷ Muvatalli'nin mührü üzerinde, SBo I, No. 38, (Bossert 709), ki kiralın boynuna kolunu saran aynı tarzda bir tanrıyı tasvir etmektedir, çivi yazısında, Sarrumma hiç olmazsa öteki tanrılar arasında zikredilmektedir. Vakıa, mühür resmi üzerindeki tanrı hiyeroglif nazaran başkadır.

istersek, mütalâa konularımızın çevresini daha genişletmeliyiz.

Şimdiye kadar bir kaç kere tanrıların kutsal hayvanlarını zikrettik. Şimdi bu hayvanları teker teker ele alalım ve bunların hangileri, hangi tanrılara bağlıdır, onu görelim.

Boğa, fırtına tanrısının hayvanı olarak tanınmıştır³⁸. Metinlerde nerede boğa tasvirlerinden yahut boğa biçiminde kurban kaplarından bahsedilirse, orada bir fırtına tanrısı ile ilgi mevcuttur³⁹. Birçok hallerde, boğa tasvirinin doğrudan doğruya tanrının kült tasviri olması, önemli bir noktadır⁴⁰. Alacahöyük orthostat'larındaki boğa kültü tasviri buna uymaktadır⁴¹; biz de, bulunmuş olan taştan, pişmiş topraktan ve tunçtan boğa tasvirlerini, — keza Hanyeri civarında Gezbeli'deki kabartmada görülen

³⁸ H. Demircioğlu, Der Gott auf dem Stier.

³⁹ Akatça *bibru* kelimesinin mânasının «hayvan şeklinde kurban kabı» olarak tayini, Ehelolf tarafından, ZA 45, S. 71 dev. de yapılmıştır. Filoloji bakımından hazırlıklı olmıyan okurlara kolaylık olması için, Eti metinlerinde *bibru* ile terkip edilmiş olup Ehelolf tarafından verilen hayvan listesinin bir tercümesini veriyoruz: UR.MAḪ=arşlan; AIALU= geyik; GUD= sığır; GUD.MAḪ= boğa; GUD.AMAR= dana; GUD.AM= yabanöküzü, ilköküz, Bos primigenius; UDU.ŞİR=koç; UDU.KUR.RA= dağ koyunu; ANŞU.KUR.RA=at; ŞAḪ= domuz; MUŞEN= kuş; listenin ikinci kısmında fonetik yazılmış adlar henüz tercüme edilemez (bununla beraber, Not 56 ya bakınız). Kendilerine bu kaplarla kurban sunulan tanrılar, neşredilmiş olan metinlerden kolayca anlaşılabilirler; bunlar burada kullanılmışlardır. Henüz neşredilmemiş metinler hakkında yalnız Ehelolf'un verdiği malûmat elde bulunmaktadır; bunlarda yalnız bir kere tanrının adı da beraber yazılmıştır. Demek ki buna nazaran: *bibru*, sığır yahut boğa şeklinde: KBo IV 13 VI 17 dev. bir kaç tanrı, bunlar arasında ilk safta fırtına tanrısı; KUB I 17 II 31 dev. ve KUB II 10 I 26 dev. «Fırtına tanrısı» ile «Zippalanda'nın fırtına tanrısı».

⁴⁰ Açıkça KBo II 1 II 40 dev.; III 1 dev. 7 dev. : «Eskiden yalnız bir huvasi taşı mevcuttu. Majeste demirden bir boğa yaptı». Bunun gibi, Kol. II 32 dev. (tercüme, yukarıda Not 23). — Kol. II 9 dev. de de fırtına tanrısı, daha evvel bir huvasi taşı ile temsil edilmiştir, bunun yerine Majeste bir demir boğa yapmıştır (diğer huvasi taşları ve tasvirler başka tanrılara aittir, yukarıda not 23). — Kol. I 28 dev. de fırtına tanrısının kült tasviri kalaylanmış bir boğa idi, Majeste, bunun yerine gümüşten bir boğa yaptı. Buna benzer olarak Verstreute Boghazöi-Texte 26,5 dev. : eskiden ağaçtan bir sığır vardı Majeste demirden bir boğa yaptı. Demir boğa olarak fırtına tanrısı, KBo II 16, 11 de de, 13 öy. 21 (yukarıda not 22); aynı metnin öy. 1'i buna göre tamamlanmalıdır. Karşılaştırınız: Götze, S. 130, Not 7 ile birlikte.

⁴¹ Resmi sık sık çıkmıştır, meselâ: Götze, Levha resimlerinden 9; Bossert 510. Aslı Ankarada.

boğayı⁴², — fırtına tanrısının kült tasvirleri olarak görmeğe mezu-
nuz. Muahhar Eti anıtlarından tanılan boğa üstünde fırtına
tanrısından, büyük devlet sanatında şimdiye kadar bulunmamış
olması, hep göze çarpmıştır. Metinlerde de boğa üstünde duran
fırtına tanrısından bahsedildiği tesbit edilmemiştir⁴³. İmamkulu'nda
ve Malatya'da bir orthostat üstünde⁴⁴, tanrı, boğaların çektiği bir
arabaya biniyor; bu nevi tasvir de şimdiye kadar tanınmış metin-
lerde zikredilmiyor.

Boğa, bir tek tanrıya bağlanabildiği halde, arslan yahut
parslara (tasvirler çok kere bu iki hayvanı birbirinden ayırmağa
müsaade etmiyor) birçok tanrılarda raslıyoruz.

Yazılıkaya'da Hepat'la Sarrumma'nın arslanlarını, mühür üze-
rinde ay tanrısının arslanını, heykel tasvirinde de Sulikatte'ninkini
zikrettik. Zababa ile kırların İştâr'ı kültüründe arslan biçimli *bibru*
kapları görüyoruz⁴⁵. Babilonya'daki İştâr'ın da kutsal hayvan
olarak arslanı vardır; bu hususta yalnız Babil'de İştâr kapısının
alay yolunda bulunan arslanları hatırlatmak kifayet eder. Klâsik
devrin Anadolu Ana kadın tanrısı yahut Kybele'si arslanla tasvir
edilmektedir; biz de bu münasebetle arslanı şimdi Eti devrinin iki
büyük kadın tanrısında bulduğumuzu hatırlatalım: Yazılıkayada
Hepat'la birlikte ve İştâr'ın yanında *bibru* kabı olarak; buna göre,

⁴² Pişmiş topraktan boğalar: Bittel, WVDOG 60, S. 14 dev. Taştan boğa-
lardan parçalar, Ankara müzesinde, henüz neşredilmemiştir (karşılaştırınız :
WVDOG 60, S. 16, Not 3). Tunçtan boğa: Bittel, WVDOG 60, Levh. I, 2
(Bossert 1011). Gezbeli, yukarıda not 25.

⁴³ KBo II 1 I 36 daki «üzerine» boğaya ait değildir (yukarıda, Not 23). Kol.
II 21 dev.'de deniyor ki, eskiden kalaylanmış bir erkek tasvir vardı ve Majeste
demirden bir boğa yapmıştır, bu boğa da her halde erkek tasvirinden ma-
ada ayrıca tazime mazhar olmuştur; fakat bunda tasvirin boğanın üstünde dur-
duğuna dair hiç bir şey yoktur.

⁴⁴ HHM, No. 27 ile 45 (Bossert 563, 778). — Belki buna dayanarak, Kar-
gamişta Su kapusunun bozulmuş 5 numaralı kabartmasının (B 30 a, Bossert 832),
bir boğa arabası olduğu ve bu arabaya fırtına tanrısının bindiği kabul edile-
bilir. Boğanın üzerindeki kanatlı güneşin yukarıda S. 276 ya göre tefsir edil-
mesi gerekir.

⁴⁵ *Bibru* kaplarına işaretler burada ve daha aşağılarda, doğrudan doğruya
Ehelolf'un Not 39 da zikredilen makalesine tevfikân. — Burada kendilerine arslan
tekabül ettirilmiş olan İştâr ve Zababa adlı muharip tanrıların yukarıda (Not
28 de) yanında topuzu bulduğumuz tanrılar oldukları bir tesadüf eseri olmasa
gerek.

bunların hangisinin sonraki zamanda yaşamağa devam ettiği yahut her ikisinin biribiriyle kaynaşıp kaynaşmadığı sorusunu ortaya atmak gerektir. Maltayadaki Âsur kaya kabartmasında da iki kadın tanrısı: baş tanrının karısı ile İştâr'ı arslan taşıyor⁴⁶. Bir metne göre⁴⁷ kırkala rüyasında tanrı Yarris, bir arslan üzerinde durmuş olarak görünüyor. Rüya birtakım garabetler ihtiva ettiğinden belki bu parçaya o kadar yüksek bir değer vermemek gerektir. Buna karşılık, zikretmiş olduğumuz bir heykel tasviri metni, bir dağ tanrısının da arslan üstünde ayakta durur halde temsil edildiğini bize bildirmektedir (yukarıda, not 17). — Bir dağ tanrısının bir arslanı elinde tutması, başka bir şeydir⁴⁸. — Metinlerden, pars için ayrıca bir kelime tanıyoruz (*parsanas*); fakat şimdiye kadar hiçbir yer malûmumuz olmamıştır ki, bunda parsın muayyen bir tanrı ile olan ilgisi bildirilsin.

Sanatta, arslan yahut pars üstünde temsil edilmiş tanrı ve kadın tanrının adedi çoktur⁴⁹. Bu gibi tasvirlerin ikisinde: Darende'deki stel ile Malatya'da bir kabartmada, tarafımızdan Sarrumma olarak tesbit edilen tanrı, hiyeroglifin sayesinde tanılmıştır; Darende'de bu tanrı, tıpkı Yazılıkayada olduğu gibi, anası Hepatu ile birlikte görülüyor. Kargamış'a ait bir kabartmada, biraz önce iki tanrıdan birini külâhındaki hilâl yardımı ile ay tanrısı olarak tâyin etmeğe muvaffak olduk; öteki ise, belki güneş tanrısıdır (Not 7).

At'a gelince, bir metne göre Pirva adlı tanrı bir at üstünde durur ve elinde bir kamçı tutar⁵⁰. Yukarıda zikrolunan rüya

⁴⁶ Thureau-Dangin, *Revue d'Assyriologie* 21, S. 185 dev.

⁴⁷ KUB XV 5 II 39 dev., Sommer tarafından tercüme olunmuştur: *Kleinasiatische Forschungen* I, S. 340; karşılaştırınız: SBo I, S. 39, Not. 149. — « Fakat » kelimesi gösteriyor ki (ALAM-*ma-as*, sat. 40) arslan, Yarri'nin rüyada şekline girdiği Fırtına tanrısına da normal olarak ait değildir.

⁴⁸ Bo 2318 II 13, SBo I, S. 40; arslanın bir dağ tanrısıyla karanlık bir münasebette bulunuşu hakkında da: Bo 2316 öy. 23 dev., ZA 46, S. 14.

⁴⁹ Toplayan Bittel: WVDOG 61, S. 127 dev. Darende (Bittel'de i) HHM, No. 18; Bossert 782. Malatya (h) WVDOG 61, S. 68, Şekil 22; IHH Levh. 106, aşağıda; Bossert 772. Kargamış (o) yukarıda, Not 5. Zikredilen 3 anıt Ankara'da, Bedestanda bulunmaktadır. Konya'dan yüzük mühür (l), silinmelidir, bakınız, aşağıda S. 287 dev., Not 55 le birlikte.

⁵⁰ Von Brandenstein, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 91, S. 563, Not. 1. Pirva için, karşılaştırınız: Götze, S. 136.

metni⁵¹, başka bir tanrıya: Yarri'ya, ait olarak at biçimli bir *bibru* kabı zikrederse de, bu bilgiyi, metnin karakterine bakarak pek o kadar hesaba katmıyacağız. Zincirli de iki atlı bir heykel kaidesi bulunmuştur. Bu kaide üzerinde bulunan ve pek az bakıyelerden sarfınazar, kaybolup gitmiş olan bu heykel, demek ki "at üstünde tanrı,, idi⁵². Maltayada at üstünde duran tanrı, ona ilâve edilen kanatlı güneşten ötürü herhalde güneş tanrısı Şamaş olacak⁵³.

Başka hayvanlarla şimdilik bu kadar taliimiz olmadı. Böylece, mühürlerde sık sık görülen koyun, dağ koyunu yahut ceylan cinsleri şimdilik bir tanrı ile katı olarak ilgilendirilemiyor⁵⁴.

Yazılıkayada, kanat ve dikkate değer biçimde katmerlenmiş libasla temayüz eden bir tanrı var (No. 38). Aynı libasa bir iki kere daha rasgelineyor. Oxford müzesinin Konyada satın alınmış mühürlü altın yüzüğünde bu tanrı, arslan gövdeli, biri arslan öteki sivri tanrı külâhlı insan başı olmak üzere iki başlı bir halita varlık üzerinde duruyor. Bu varlığın adını bilmiyoruz, şimdiye kadar Eti metinlerinde halita varlıklarının adı olarak tayin edilen, yahut böyle bir ad için mevzuubahs olabilen kelimeler tanımadık. Fakat önemli olan şudur ki, Boğazköy menşeli benzer baskılar yardımıyla büyük devlet zamanına emniyetle koyabileceğimiz Konya yüzüğü sayesinde ki ancak muahhar ve cenubu şarkî anıtlarından tanılan bu halita varlığın Eti devri Anadolusunda da mevcut olduğu meydana çıkarılmıştır. Malatyada katmerli libas giyen kanatlı tanrı bir kere uçan iki kuş üzerinde durmuş olarak vardır, ayrıca da başka blok üzerinde, aynı libası giymiş ve biri kanatlı, öteki kanatsız, iki tanrı vardır; ikisinden hiç biri bir hayvan üzerinde durmuyor. O halde, bu dikkate değer libasın hiç olmazsa iki tan-

⁵¹ KUB XV 1 II 36 dev. — Yarri için bakınız: Götze S. 136.

⁵² Ausgrabungen in Sendschirli, S. 333 dev. şekil 243 dev. ile birlikte.

⁵³ Thureau-Dangin'in not 46 da zikredilen etüdüne nazaran; resim, lev. IV de.

⁵⁴ 2 UDU. KUR. RA «Dağ koyunu», Sanatiya güneş kadın tanrısının yanında, KBo II 1 IV 4 dev., ilâveten: Otten, WVDOG 61, S. 83 ve yukarıda not 11. — Mühür üzerinde, keçi üstünde oturan kadın tanrı SBo II, No. 220, yanında bir güneş remzi: bu, yukarıda zikredilen metni hatırlatmaktadır. Koç ve dağ koyunu şeklinde *bibru* geçmekte ise de, bunlara ait tanrılar hakkında hiç bir malûmat meydana çıkarılmamaktadır; ŞEG⁹ (akatça *atudu*) yani «yaban koyunu» nun boynuzları bir dağ tanrısının tasvir metninde zikredilmektedir (Bo 2318 II 14; SBo II, S. 18).

rıya has olduğunu kabul zorundayız; bu tanrıların hangi tanrılar olduklarını tesbit için bugünlük elimizde bir vasıta yoktur⁵⁵.

Başka bir hayvanın, hangi tanrılarla ilgili olduğunu biliyoruz: İştar, “çağırmanın fırtına tanrısı,, ve Vahisi ile. Fakat bu hayvanın etice fonetik yazılmış adını henüz tercüme edemiyoruz. İştar’la olan ilgiden ötürü ve bu kadın tanrı hakkında yukarıda söylenenlere dayanarak bir arslan olmasını akla getirebilir miyiz⁵⁶?

Bir iki hayvanda, yine bir heykel tasviri metni bize yardım etmektedir⁵⁷. Bunda Viyanavanta şehrindeki “kırların koruyucu tanrısı,, tasvir edilmektedir: Tanrı, altından ve sağ elinde bir yay(?), sol elinde bir kartalla bir tavşan tutan, ayrıca bir kılıç yahut kama ile silâhlı ve bir geyik üzerinde duran bir adam olarak tasvir edilmiştir. Burada, tanrının asıl kutsal hayvanı, üstünde durduğu geyiktir; elindeki kartalla tavşan, tanrının avda vurduğu hayvanlar, yahut “kırların hayvanları,, yâni “kırların koruyucu tanrısı,,nın himaye ettiği bütün vahşi hayvanlar olabilir. Onun için metin tavşanla kartalın kimin kutsal hayvanları olduklarını söylemiyor. Elinde arslanı tutan dağ tanrısı da elinde bir kartal tutuyor⁵⁸. Bu tanrıda da kartalı onun karakteristik kutsal hayvanı sayamayız. Geyiğin, ele aldığımız heykel tasviri metninden anlaşıldığı gibi, koruyucu tanrıya ait olduğunu başka iki

⁵⁵ Burada ele alınan tanrı tasvirlerine dair karşılaştırmamız: Bittel, WVDOG 61, S. 71 dev. — Konyadan gelme yüzük: Hogarth, Hittite Seals, No. 195 ilâveten: S. 38 deki izahat; Bossert 698. — Malatya kabartmalarından biri WVDOG 61, S. 72, şekil 23; IHH, Lev. 106, yukarıda; Bossert 768; öteki, Bossert 770; her ikisi Bedestanda.

⁵⁶ Etice *aviti*-Ehelolf’ta geçer, ZA 45, S. 72. İştarla peykleri Ninatta ve Kulitta: Bo 2383 I 6 dev.; DU (?) *halziyauvas*, aynı yerde 20 dev.; bu, elinde bir balta tutmaktadır; demek ki *aviti* - «arslan» demek olsaydı, Yazılıkaya’da No. 44 te olup Sarrumma olduğu meydana çıkarılan tanrıya benzerdi. Aşağıdaki şekilde bir nisbeti düşünmek mi gerekir: Hepat: Arinnanın güneş kadın tanrısı = Sarrumma: Çağırmanın fırtına tanrısı? Vahisi için *bibru*: KUB II 10 V 38 dev. — UR.MAĦ için *-i* köklü bir okunuş vardır: UR.MAĦ-*is*, KBo III 22, 26 ile şahıs ismi [m....]-*a-li*-UR.MAĦ-*in-na* KUB XXXI 59 III 4, bir *a*-kökünün yanında (Sommer, HAB, S. 75, Not 5).

⁵⁷ VAT 6688 II 1 dev., Otten’in nezaketine borçlu olduğum bir kopyaya göre.

⁵⁸ Bo 2318 II 12 ile 19, yukarıda not 48; tayin edilemeyen eşya üzerinde kartal KBo II 8 I 10 ve Bo 2316 a öy. 5 (ZA 46, S. 10 ve 41), karanlık bir münasebet: Bo 2316 öy. 24 (ZA 46, S. 14).

şeyin yardımıyla de teyit edebiliriz: geyik biçiminde bir *bıbru* kabı ile koruyucu tanrıya kurban sunuluyor; Boğazköy'den mühürlü bir pişmiş toprak tabletinden de şunu öğreniyoruz:⁵⁹ İfadeden, dolayısıyla anlaşılıyor ki metin, muhtemel olarak, adı çivi yazısında koruyucu tanrının ideogramı ile yazılan bir Tattassa kiralından kalmadır⁶⁰; mührün üzerinde de bir geyik resmi vardır. Böylece, adamın adını herhalde anan mührün üzerindeki geyiği, ideogramı çivi yazısında şahsın ismini yazmağa yarayan tanrı ile ilgilendirmek akla geliyor. Bununla beraber, şuna dikkat etmek gerektir ki, şimdi zikrolunan metinlerde “kırların koruyucu tanrısı,, değil, kısaca “koruyucu tanrı,, zikredilmekte olup Etilerde sonsuz adette koruyucu tanrı mevcuttur⁶¹, ve alelâde koruyucu tanrının başka bir heykel tasvirine malikiz; burada, hayvan zikredilmediği gibi, tanrı elinde henüz tam olarak tayin olunamıyan bir silâhla bir kalkan tutmakta, yâni yukarıda zikrolunan heykel tasviri metnine göre “kırların koruyucu tanrısı,, nin tuttuklarından başka şeyler tutmaktadır⁶². Yine şu kadarı var ki, geyik biçimli kaplı metin, geyiğin alelâde koruyucu tanrıya da ait olduğunu göstermektedir.

Sanatta, burada gördüğümüz “kırların koruyucu tanrısı,, hakkındaki heykel tasviri metnine — hiç biri her noktada uygun olmakla beraber — bir kaç noktada uygun olan birtakım tasvirlerle sahibiz. Malatyada bulunan ok yaylı bir tanrı, bir geyiğin üstünde duruyor⁶³; fakat elinde hayvan yoktur. Alaca civarında Yeniköyde elde edilen Steatit kabartmada⁶⁴ tanrı geyiğin üstünde duruyor, belinde bir kılıç kuşanmış ve tavşanı değil, kartalı elinde tutuyor; yay yerine de öteki elinde ucu eğri bir asâ tutuyor. İki mührün üze-

⁵⁹ 544/f., SBo II No. 5, Metin 1.

⁶⁰ m. DLAMA: Hattusili'nin kitabesi, Kol. IV 62 (Götze, Neue Bruchstücke zum grossen Text des Hattusilis, S. 32, dev.); KBo IV 10 öy. 41.

⁶¹ KUB II 1 muhtelif koruyucu tanrıların uzun bir listesini vermektedir.

⁶² Bo 2383 II 24, Sommer, AU, S. 381.

⁶³ Hrozny, IHH, Levh. 105; Bossert 775. Aslı Bedestanda. Hayvanın bir geyik olarak tefsiri için, boynuzdan maada kopuk kuyruk da çok ehemmiyetlidir.

⁶⁴ R. O. Arık, Belleten I, S. 212 ç=223 ç, Şekil 2 ile birlikte; Alacahöyük hafriyatı 1935 Raporu, S. 26, Şekil 36. Bossert 570.

rinde⁶⁵ elinde bir kuş, ve izah yazısı olarak yanında geyik boynuzu bulunan bir tanrı görülüyor; burada da tavşanla yay yoktur. Kuşla tavşanı başka bir mühürdeki tanrıda görüyoruz⁶⁶, fakat bunda da geyik ile yay yoktur. Âsurda bulunmuş, fakat şüphesiz Eti malı olan küçük bir lâcivert taşı kabartmasında⁶⁷ tavşanla kuş var; silâh, eğri bir kılınca benziyor, bu keyfiyet, heykel metnine uygundur, fakat yayla geyik yine yoktur. Kültepe kabartmasındaki⁶⁸ tanrının bir elinde kuş ve muhtemel olarak tavşan, fakat öteki elinde bir mızrak bulunuyor; burada da geyik yoktur. Üstünde tanrının durması lâzım gelen kutsal hayvanın çok kere bulunmamasının, izahımızı bozması zarurî değildir, çünkü aynı noksanı Yazılıkayada bir kaç kere müşahede ettik; fakat izahı gereken şu noktalar kalıyor: bazı hallerde silâhların farklı olması ve tavşanın yahut tavşanla birlikte kartalın mevcut olmaması.

Heykel tasvir metnine en yakın gelen, yukarıda zikredilmiş olan Hacıbebekli kabartmasıdır (Not 12): burada tanrı bir hayvanın üstünde duruyor; hayvanın vâkıa en önemli kısmı parçalanmıştır, fakat kısa kuyruğu kalmışa benziyor; bunun en fazla hatırlattığı hayvan geyiktir; bir de geyik boynuzuna benzer bakiye var. Tanrının boynuna bir ok yayı asılı olup kendisi bir kılınç kuşanmış ve elinde bir tavşan tutmaktadır. Demek yalnız kartal noksandır. Başının üstündeki göze çarpan kanatlı güneşe yukarıda işaret ettik; onu tiplerin sonradan birbirine karışması ile izaha savaştık, fakat böyle bir izahın zayıflığını idrak ediyoruz.

“Kırların koruyucu tanrısı,,nın heykel tasvirine çok veya az benzerliklerine göre, bir deneme mahiyetinde olarak, bir araya topladığımız tanrı tasvirlerinin, birbirinden ayrılmaları ve başka başka tanrılarla ilgilendirilmeleri gerekirmiş gibi görünüyor. Geyiğin bazan asıl geyik boynuzu bazan da alageyik boynuzu taşınması bu fikre tevafuk ederdi; çünkü bu fark pek önemsiz olmayacaktır. Şu nokta da muhtelif tanrılar kabulüne götürür: yukarıda sayılan tanrılardan bir kaçında geyik boynuzu, yazı işaretidir, fakat

⁶⁵ Messerschmidt, *Corpus Inscriptionum Hettiticarum*, Levh. XLIII, 4 (Dresden'de) ve 3 (Londra'da, Br. M. 17804=Hogarth, *Hittite Seals*, Şekil 78).

⁶⁶ Messerschmidt, XLIII, 1 d=Hogarth, No. 196 e; Bossert 696.

⁶⁷ Andrae, *WVDOG* 46, Levh. 8, f; Bossert 595. Buluntunun mahalline bakılarak parçanın zamanı olarak 13 üncü asır tesbit edilmiştir.

⁶⁸ RHA I, Levh. 19, 1; *Oriental Institute Communications* 14, S. 119, Şekil 111; Bossert 816. Aslı Kayseri müzesindedir.

Malatyada geyik üstündeki tanrının izah yazısında bu işaret geçmiyor. Sonra, geyik boynuzu ile adı yazılan tanrı, muahhar hiyeroglif kitabelerinde *-da* yahut *-ta* fonetik kompleman'ıyla görünüyor; Âsur kaynaklarındaki Kalparunda has ismine dayanarak, bu tanrı için Ruda, Ruvada ilh. okuma tarzı teklif edilmiştir⁶⁹. Çivi yazısı ile yazılmış eticede koruyucu tanrının ideogramı, birbirinden başka iki komplemanla yazılmaktadır: *-r-* ve *-ya-*⁷⁰, bu da her ikisi Ruta'dan başka, evvelden birbirinden ayrı olan iki ada işaret eder. Böylece ihtimal ki burada önümüzde bir kaç tanrı yahut bir tanrının muhtelif adları var; fakat, muhafaza olmuş tasvirlerin, bize kadar gelen adlara nasıl birer birer taksim edileceğini söyleyecek durumda değiliz. Yazılıkaya'ya dönelim; orada izah yazısı geyik boynuzu olan ve Yeniköy tanrısı gibi elinde ucu eğri bir asâ tutan bir tanrı buluruz (No. 32). Yazılıkayadaki bu tanrıyı koruyucu tanrı olarak görüp göremeyeceğimiz, biraz önceki sözlerimizden anlaşıldığı gibi, kesin olarak tayin edilemez.

Kutsal hayvanların mütalâasına ilâve olunarak şu noktaya ancak kısaca işaret edebiliriz: boğa, arslan ve geyik, Alacahöyük mezar buluntularında ve eski Âsur ticaret kolonilerinin mühürlerinde tanrı hayvanları olarak görülmektedirler⁷¹; demek ki burada Anadolu'ya ait pek eski tasavvurlar mevzu bahisdir.

Bugün elimizde bulunan vasıtalarla bu kadar ileriye varabiliyoruz. Yazılıkayadaki uzun tanrılar sırasını ve metinlerdeki bitmez tükenmez tanrı adlarını göz önünde tutarsak, ne oldukları iyice belli olmuş tanrılar hazinesinin pek zengin olmadığını anlarız. Bununla beraber, çalışmalarımızla, anıtların nizama konmasına biraz yardım etmiş olduğumuzu, bir de çivi yazısı metinleri, hiyeroglif kitabeleri ve anıtların birbiriyle terkiibinden, hem anıtların tefsiri hem hiyeroglif araştırması için neler elde edilebileceğini göstermiş olduğumuza kaniiz. Malzemenin fazlalaşması sayesinde tutulmuş olan yolun daha ileriye götürüleceğini ümit etmekteyiz.

⁶⁹ Belgeler: Meriggi, RHA IV, S. 82, No. 117—120.

⁷⁰ Sommer, AU, S. 22 dev.

⁷¹ Hüyükün bakır çağına ait mezarlarından çıkma hayvanlar hakkında yalnız birer misal: Boğa: H. Koşay, Alaca Höyük hafriyatı 1936 Raporu, S. 125 dev.; Geyik: R. O. Arık, Belleten I, şekil 40; Geyikle birlikte pars nevinden yırtıcı hayvanlar: aynı yerde Şekil 38 dev. (Bossert 297-306). Geyik, arslan ve boğa üstünde tanrılar, bir Kültepe mührü üzerinde, WVDOG 61, S. 128, f altında; Demircioğlu, zikredilen eser, S. 144, B. 30.

